

“वाचन चळवळ आणि प्रसार ग्रंथालये व वाचक संस्था यांचे आधुनिकीकरण”

सहा. प्रा. सुप्रिया धनंजय राऊत

श्रीमती राजमती नेमगोंडा पाटील कन्यामहाविद्यालय सांगली. (कला, वाणिज्य आणि विज्ञान)

गणपती मंदिर रोड, नेमिनाथ नगर, विश्रामबाग, सांगली.

desaisupriya198814@gmail.com

सारांश (Abstract) : वाचन ही सहजपणे घडणारी क्रिया असली तरी ते एक कौशल्य आहे. वाचन क्षमता, वाचन कौशल्य जसजसे वाढत जाते. तसतसा वाचनानंद वाढतो. वाचनाचे महत्त्व पटते आणि माणूस प्रगल्भ होतो. आणि यासाठी सदर संशोधनांमध्ये वाचन चळवळीचा प्रसार आणि त्यामध्ये ग्रंथालय व वाचक संस्थांची भूमिका अभ्यासण्याचा प्रयत्न केला आहे. यासाठी प्रामुख्याने वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. संशोधनासाठी आवश्यक माहिती संकलित करण्यासाठी प्राथमिक आणि दुय्यम अशा दोन्ही स्त्रोतांचा वापर करण्यात आला आहे. प्राथमिक माहिती मिळवण्यासाठी ग्रंथालयांना भेटी देऊन त्यांच्या कार्यपद्धतीची माहिती घेऊन तेथील ग्रंथपाल आणि वाचक उपक्रमांमध्ये सहभागी असलेल्या विद्यार्थ्यांची माहिती घेतली. ते विद्यार्थी कोणत्या प्रकारची पुस्तके वाचतात तसेच कोणत्या विद्यार्थ्यांना कोणती पुस्तके वाचण्यास आवडतात. ते विद्यार्थी वाचन उपक्रमांमध्ये किती प्रमाणात सहभागी होतात. याची माहिती घेतली हे विद्यार्थी कोणत्या विषयाची पुस्तके जास्त प्रमाणात वाचतात. हे जाणून घेतले ग्रंथालयातील आधुनिकीकरणामुळे ग्रंथालयांमध्ये अनेक ई- संसाधने तसेच डिजिटल माध्यमे उपलब्ध आहेत. त्यांचा विद्यार्थी वापर करतात का याची माहिती घेतली दुय्यम माहिती मिळवण्यासाठी विविध संदर्भ ग्रंथ निबंध मासिके वर्तमानपत्रे यांचा अभ्यास करण्यात आला. समाजामध्ये वाचन संस्कृती विकसित करण्यासाठी सार्वजनिक ग्रंथालयांचे योगदानही तितकेच महत्त्वाचे आहे. सार्वजनिक ग्रंथालयांमध्ये येणाऱ्या वाचकांची संख्या मोठ्या प्रमाणात असते. सार्वजनिक ग्रंथालयात मोफत सेवा दिली जाते. तेथे शाळेतील विद्यार्थ्यांपासून वृद्धापर्यंतचा वाचक वर्ग येत असतो. त्या प्रकारचे ग्रंथ आणि वाचन साहित्य उपलब्ध करून दिले जाते. तसेच विशेष ग्रंथालय ही विशिष्ट वर्गासाठीच सेवा देतात. भारतीय राष्ट्रीय ग्रंथालय कोलकत्ता याची ही माहिती संशोधनात घेण्यात आली आहे. डॉ. एस. आर. रंगनाथन यांच्या पाच सूत्रानुसार प्रत्येक वाचकाला ग्रंथ मिळाला पाहिजे. याचा आढावा घेतला आहे. वाचनाचे कौशल्य, वाचनाचा हेतू, वाचनाचे टप्पे, वाचनाचे प्रकार, वाचनाचे आकलन प्राथमिक व दुय्यम माहिती चा चार्ट यांचा समावेश संशोधनांमध्ये करण्यात आला आहे. संशोधनाचे महत्त्व, व्याप्ती, मर्यादा, वाचनाची संकल्पना तसेच निष्कर्ष स्पष्ट करून वाचन चळवळीच्या प्रसारामध्ये ग्रंथालय व वाचक संस्थांचे योगदान महत्त्वाचे ठरते.

की - वर्ड : वाचन चळवळ आणि प्रसार ग्रंथालये व वाचक संस्था यांचे आधुनिकीकरण

I. प्रस्तावना :

वाचन ही ज्ञान प्राप्तीची आणि व्यक्तिमत्त्व विकासाची एक प्रभावी प्रक्रिया आहे. ज्ञान, विचार, संस्कार आणि संस्कृती यांचा प्रसार वाचनाच्या माध्यमातून प्रभावीपणे घडतो. वाचनाची आवड निर्माण करण्यासाठी आणि ती टिकवून ठेवण्यासाठी विविध वाचन चळवळ राबविल्या जातात. या चळवळीच्या माध्यमातून विविध स्तरावर ज्ञानाचा प्रसार होतो. या चळवळीच्या यशस्वीतेमध्ये ग्रंथालय आणि वाचक संस्था यांचे योगदान महत्त्वपूर्ण आहे. ग्रंथालये वाचनासाठी आवश्यक साधने उपलब्ध करून देतात तर वाचक संस्था वाचनाशी संबंधित उपक्रमांचे आयोजन करून वाचकांमध्ये उत्साह निर्माण करतात. ग्रंथालय ही ज्ञानसंपदानाची केंद्रे म्हणून कार्य करतात. विविध विषयावरील पुस्तके, संदर्भ ग्रंथ, नियतकालिके तसेच डिजिटल साधने उपलब्ध करून देतात. त्यामुळे वाचकांच्या ज्ञानवृद्धीस आणि बौद्धिक विकासास चालना मिळते. वाचन गट, चर्चासत्रे, पुस्तक परीक्षण, लेखक भेट, वाचन स्पर्धा यासारख्या कार्यक्रमांच्या माध्यमातून वाचक संस्था त्या वाचकांमध्ये वाचनाची गोडी निर्माण करतात व टिकवून ठेवतात. ग्रंथालयाची भूमिका वाचकांना उपयुक्त सेवा प्रदान करून ज्ञानाचा विकास करण्यास मदत करण्याची आहे. तसेच वैयक्तिक आणि सामाजिक प्रश्न

सोडविण्यासाठी ग्रंथालयीन वाचन साहित्याचा उपयोग केला जातो. सार्वजनिक ग्रंथालय चळवळीचे योगदान मोलाचे आहे. सार्वजनिक ग्रंथालय चळवळीची सुरुवात इंग्लंडमध्ये झाली. सुमारे १४२२ मध्ये डिक रिचर्ड व्हीटिंगटन यांच्या सूचनेनुसार लंडन येथे नागरिकांकरता मोफत वाचनालय स्थापन केले गेले. पहिल्यांदाच ग्रंथालयातील ग्रंथ संग्रह हा सामान्य नागरिकांना मोफत उपलब्ध करून दिला गेला. सुरुवातीस ग्रंथालये ही ग्रंथ एकत्रित ठेवण्याची जागा आहे असे म्हटले जाते, तर आजच्या काळात ग्रंथालय म्हणजे अभ्यास, संशोधन, संदर्भ आणि मनोरंजन याकरिता केलेला ग्रंथ संग्रह होय. ग्रंथालयाचे प्रमुख कार्य समाजाचे मानवी विचार व ज्ञान यांचे संकलन, जतन व संप्रेषण करणे होय.

II. संशोधन पद्धती-

प्रस्तुत संशोधनासाठी वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक पद्धती अवलंबण्यात आली आहे. यामध्ये ग्रंथसंपदा, संदर्भ ग्रंथ, लेख तसेच भाषाविषयक आणि ग्रंथालय शास्त्र विषयी ग्रंथांचा वापर करण्यात आला आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे -

- वाचन चळवळीचे स्वरूप समजून घेणे.
- ग्रंथालयाची वाचन प्रसारातील भूमिका अभ्यासणे.
- वाचन संस्कृती निर्माण करण्यातील अडचणी जाणून घेणे.
- ग्रंथालयाच्या माध्यमातून ज्ञानाचा होणारा प्रसार अभ्यासणे.
- विद्यार्थ्यांमध्ये वाचनाची आवड निर्माण करण्यासाठी केलेल्या प्रयत्नांचा अभ्यास करणे.
- आधुनिक तंत्रज्ञानामुळे (ई- पुस्तके, डिजिटल ग्रंथालय) वाचन प्रसारात झालेला बदल अभ्यासणे.

III. संशोधनाचे महत्त्व -

वाचन हे व्यक्तीच्या सर्वांगीण विकासासाठी अत्यंत महत्त्वाचे आहे. वाचनामुळे ज्ञानाची व्याप्ती वाढते आणि विविध विषयांची माहिती सहज मिळते. पुस्तकांच्या माध्यमातून माणूस नवीन विचार, कल्पना, अनुभव आत्मसात करतो. ज्यामुळे त्याची विचारशक्ती आणि आकलनक्षमता विकसित होते. नियमित वाचन केल्याने शब्द संपत्तीत वाढ होते. शब्दसंग्रह वाढतो. वाचनामुळे एकाग्रता आणि आत्मविश्वास वाढून व्यक्तिमत्त्व समृद्ध बनते. वाचनामुळे जगातील विविध विषयांचे ज्ञान मिळते. वृत्तपत्रे वाचल्याने संपूर्ण जगाची माहिती मिळते. जगातील सर्व विषयांच्या चालू घडामोडी समजतात. त्यासाठी नियमित वर्तमानपत्रे वाचायला हवी. त्यामुळे वाचकाची प्रकल्पता वाढते. कथा, कादंबरी, कविता वाचल्याने कल्पनाशक्ती वाढते, यातूनच वाचनाची आवड निर्माण होते आणि बौद्धिक विकासाला चालना मिळते. वाचनामुळे बौद्धिक क्षमता वाढते कल्पनाशक्तीला चालना मिळते आणि त्यामुळे लेखन करण्यास व्हावा मिळतो. आणि वाचक चांगल्या प्रकारचे लेखन सुद्धा करू शकतो. वाचनामुळे एकाग्रता वाढते, परिस्थितीत समजून घेता येते. पुस्तकाच्या बरोबरच अनेक ई - साधने देखील वाचण्यासारखी आहेत. ज्ञानाच्या सर्व क्षेत्रात झालेली प्रगती, विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाची मोठ्या प्रमाणावर झालेली प्रगती, आधुनिक छपाई तंत्रज्ञान इत्यादीमुळे मोठ्या प्रमाणावर वाचन साहित्याची निर्मिती झाली आहे.

IV. संशोधनाची व्याप्ती -

व्याख्या-

‘ वाचन ही दृष्टी किंवा स्पर्शाद्वारे, लिखित भाषेतील चिन्हांचा बोध किंवा अर्थ समजून घेण्याची प्रक्रिया आहे.

वाचन ही चिन्हे आणि अक्षरे पाहण्याची आणि त्यांचा अर्थ समजून घेण्याची प्रक्रिया आहे. ऐकणे, बोलणे आणि लिहिणे याबरोबरच वाचन हे सुद्धा भाषेच्या चार मुख्य कौशल्यांपैकी एक आहे. वाचक वाचन हे मूळ भाषेत सहजपणे आत्मसात करू शकतो. वाचन ही बौद्धिक प्रक्रिया आहे. ज्यामध्ये अर्थ प्राप्त करण्यासाठी चिन्हे रूपांतरित करणे समाविष्ट असते. वाचन ही शब्दांचे अर्थ तयार करण्याची सक्रिय प्रक्रिया आहे. या संशोधनाची व्याप्ती वाचन चळवळ तिची गरज उद्दिष्टे आणि त्याचा होणारा परिणाम यांचा सखोल अभ्यास करण्यापुरती मर्यादित आहे. यामध्ये वाचन संस्कृतीमधील फरक वाचनाची सवय वाढवण्यासाठी केलेल्या उपक्रमांचा अभ्यास तसेच विद्यार्थ्यांमध्ये वाचनाची आवड निर्माण करण्यासाठी केलेल्या प्रयत्नांचा विचार केला जाईल. वाचन संस्कृती बळकट

करण्यात ही भूमिकेचा अभ्यास या संशोधनात करण्यात आला आहे. ई -लायब्ररी, डिजिटल साधने, ऑनलाईन वाचन सेवा इत्यादी अभ्यासही या व्याप्तीत येतो.

V. संशोधनाची मर्यादा –

- वाचक चळवळीमध्ये काही वाचक सहभागी होत नाहीत त्यामुळे डेटा अपूर्ण राहतो, त्यामुळे वाचक सहभागांची मर्यादा येते.
- वाचक चळवळीचे कार्यक्रम वाचकापर्यंत पोहोचत नाहीत त्यामुळे त्याचा प्रवाह मर्यादित राहतो.
- ग्रंथालयामध्ये जागा, पुस्तके, कर्मचारी किंवा तांत्रिक साधनांची कमतरता असते.
- वाचकांच्या सवयीतील बदल- मोबाईल, सोशल मीडिया आणि डिजिटल माध्यमातून पारंपारिक वाचनाची सवय कमी होत आहे.
- ग्रंथालयातील कर्मचारी किंवा वाचकांना नवीन तंत्रज्ञान वापरण्याचे पुरेसे ज्ञान नसते.

VI. संशोधनाचा आढावा –

वाचन ही व्यक्तीच्या बौद्धिक विकासासाठी अत्यंत महत्वाची प्रक्रिया असल्याचे दिसून येते. समाजामध्ये वाचन संस्कृती विकसित करण्यासाठी वाचन चळवळी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात. ग्रंथालय ही ज्ञान संपादनाची केंद्रे असून, ती वाचकांना विविध प्रकारची पुस्तके, संदर्भ ग्रंथ आणि माहिती साधने उपलब्ध करून देतात. तसेच वाचन प्रोत्साहनासाठी विविध उपक्रम राबवून वाचकांमध्ये वाचनाची आवड निर्माण करण्याचे कार्य करतात. संशोधनासाठी ग्रंथालयांना भेटी देऊन तेथील कार्यपद्धतीची माहिती घेतली, कोणत्या उपक्रमामध्ये किती विद्यार्थी सहभागी होतात. तसेच कोणत्या विद्यार्थ्यांना कोणत्या प्रकारची पुस्तके वाचवण्यास आवडतात. नियतकालिके आणि संदर्भ ग्रंथ वापरणाऱ्या विद्यार्थ्यांचे प्रत्यक्ष निरीक्षण केले. ई - संसाधने कोणती आहेत. त्यांचा विद्यार्थी कितपत वापर करतात याचा देखील आढावा घेतला. संशोधनासाठी प्राथमिक आणि दुय्यम स्त्रोतांचा वापर करण्यात आला.

- वाचनाची आवड निर्माण करण्यामध्ये वाचन चळवळ आणि ग्रंथालयाची भूमिका -
- मुलांमध्ये वाचनाची आवड निर्माण करण्यासाठी वाचन उपक्रम अत्यंत उपयुक्त ठरतात.
- वाचन चळवळीच्या प्रभावामुळे वाचकांमध्ये चिकित्सक विचारसरणी विकसित होते.
- ग्रंथालये आणि वाचक संस्था यांच्या समन्वयातून वाचन चळवळ अधिक प्रभावी बनू शकते.
- वाचन चळवळ ही सामाजिक परिवर्तनासाठी एक प्रभावी साधन मानले जाते.
- पुस्तक महोत्सव, साहित्य संमेलन यासारख्या उपक्रमामुळे वाचनाची आवड वाढते.
- विद्यार्थ्यांमध्ये वाचनाची सवय विकसित करण्यासाठी शाळा व महाविद्यालयीन ग्रंथालयांची भूमिका महत्वाची ठरते.
- डिजिटल माध्यमामुळे माहिती सहज उपलब्ध होत असली तरी, सखोल वाचनाची सवय कमी होत असल्याचे दिसून येते.
- ई - लायब्ररी आणि ऑनलाईन वाचन प्लॅटफॉर्म वाचन प्रसारासाठी नवीन संधी निर्माण करत आहेत.
- विद्यार्थ्यांमध्ये वाचण्याची सवय विकसित करण्यासाठी शाळा व महाविद्यालयीन ग्रंथालयाची भूमिका महत्वाची आहे.

वाचनाचा हेतू –

- माहिती व ज्ञान मिळवणे.
- मार्गदर्शन मिळवणे.
- आनंद मिळवणे.
- व्यक्तिमत्त्वचा विकास करणे.
- संशोधनासाठी वाचन.
- लेखन करणे.
- सामाजिक जोडणीसाठी वाचन.

- परीक्षेमध्ये यश मिळवणे.

वाचन प्रक्रियेचे पाच महत्वाचे टप्पे -

- पूर्ववाचन.
- वाचन.
- प्रतिसाद देणे.
- अन्वेषण.
- उपयोजन करणे.

वाचनाचे प्रकार -

- मौन वाचन.
- उच्चार वाचन.
- सखोल वाचन.
- व्यापक वाचन.
- झपाट्याने वाचन.
- शोधक वाचन.
- सक्रिय आणि गहन वाचन.
- सामायिक वाचन.
- आलोचनात्मक वाचन.
- सृजनात्मक वाचन.

डॉ. एस.आर. रंगनाथन यांची पंचसूत्री -

डॉ. एस.आर.रंगनाथन हे गणित शास्त्रातील प्राध्यापक असून त्यांनी ग्रंथालय या क्षेत्रात आवडीने पदार्पण करून भरीव कामगिरी केली. त्यांच्या या उल्लेखनीय कार्याची आंतरराष्ट्रीय स्तरावर दखल घेऊन त्यांना भारतातील 'ग्रंथालय व माहिती शास्त्राचा' जनक ही उपाधी देऊन सन्मान केला आहे. डॉ.एस.आर. रंगनाथन यांचा जन्म 12 ऑगस्ट हा दिवस राष्ट्रीय ग्रंथपाल दिन म्हणून साजरा केला जातो. त्यांनी **ग्रंथालयाची पाच सूत्रे सांगितली ती पुढील प्रमाणे -**

१. ग्रंथ हे उपयोगासाठी आहेत.
२. प्रत्येक वाचकास त्याचा ग्रंथ मिळावयला हवा.
३. प्रत्येक ग्रंथास त्याचा वाचक मिळायला हवा.
४. वाचकाचा वेळ वाचावा.
५. ग्रंथालय वर्धिष्णु संस्था आहे.

VII. निष्कर्ष

- ग्रंथालये वाचन चळवळीला चालना देण्यात, कार्यक्रम आयोजित करण्यात आणि वाचन संस्कृती जपण्यात महत्वाची भूमिका बजावतात.
- वाचन चळवळीचा प्रसार सर्व स्तरापर्यंत पोहोचलेला नाही त्यामुळे अनेक वाचक वाचनापासून दूर राहिले आहेत.
- अनेक ग्रंथालयांमध्ये तांत्रिक संसाधनांची कमतरता असल्यामुळे विकासाची गती कमी आहे.
- पारंपारिक ग्रंथालये आता डिजिटल आणि आधुनिक सुविधांकडे वळत आहेत. ई- लायब्ररी, ऑनलाइन कॅटलॉग, इंटरनेट सुविधा इत्यादी.

- वाचनाचे महत्त्व पटवून देण्यासाठी अनेक उपक्रमांची आणि जनजागृतीची आवश्यकता आहे.

संदर्भसूची

१. ग्रंथालय संदर्भ सेवा – प्रा.राजेंद्र रमाकांत साखरे.
२. ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र- डॉ.धनंजय सुतार.
३. ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र- इयत्ता बारावी
४. संवाद कौशल्य -आशा भागवत.
५. आंतरजाल आणि मराठी संकेतस्थळे.

